

Jenni Salminen

YHTEISKUNNALLISEN SUHTAUTUMISEN HEIJASTUMINEN SANASTOON

Merkinnyt vammoista ja sairauksista 1900-luvun alun
kirkonkirjoissa

Informaatioteknologian ja viestinnän tiedekunta
Kandidaatintutkielma
Joulukuu 2019

TIIVISTELMÄ

Jenni Salminen: Yhteiskunnallisen suhtautumisen heijastuminen sanastoon. Merkinnät vammoista ja sairauksista 1900-luvun alun kirkonkirjoissa.

Kandidaatintutkielma

Tampereen yliopisto

Suomen kielen tutkinto-ohjelma

Joulukuu 2019

Tässä tutkimuksessa tutkittiin 1900-luvun alun kirkonkirjoissa käytettyä sanastoa vammoista ja sairauksista. Tarkastelun alla oli erään seurakunnan kirkonkirjojen sanaston aikalaismerkitykset, joita etsittiin sadan vuoden takaisista sanakirjamääritelmistä. Tutkimuksen tavoitteena oli selvittää, mitä sanasto kertoo sen ajan yhteiskunnan suhtautumisesta vammoihin ja sairauksiin.

Kirkonkirjoissa käytetty sanasto eroaa osin tänä päivänä hyväksyttävästä sanastosta. Osa käsitteistä voidaan tulkita nykypäivän kontekstissa loukkaaviksi. Toisaalta useita esimerkkejä löytyi nykyäänkin hyväksytyistä sanoista. Tässä tutkimuksessa selvitettiin kumpienkin merkityksiä sanakirjoista ja pohdittiin leksikaalista semantiikkaa hyödyntäen sanoihin helposti liitettäviä assosiativisia merkityksiä.

Kirkonkirjojen merkinnöissä käytettyä sanastoa tutkimalla voidaan tunnistaa ennakkoluuloja, joita sanaston merkityksissä piilee. Kieli kertoo suhtautumisesta ja toisaalta suhtautuminen näkyy kielessä. Tutkimuksessa tutkittujen sanojen merkityksien perusteella voidaan päätellä, että sanasto vammaisista ja sairaista on ollut halventavaa ja suhtautuminen syrjivää. Syrjivää ja halventavaa sanastoa tunnistamalla voidaan ennaltaehkäistä väestöryhmien leimaamista nykykielessä.

Avainsanat: yhteiskunnallinen sanastontutkimus, leksikaalinen semantiikka, vammaisten ja sairaiden historia

Tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck –ohjelmalla.

SISÄLLYSLUETTELO

1 Johdanto	3
2 Tutkimustavoitteet ja tutkimusaineisto	5
2.1 Tutkimuksen tavoitteet	5
2.2 Tutkimusaineisto	5
2.2.1 Kirkonkirjat aineistona.....	6
2.2.2 Kirkonkirjojen ylläpitäjät Kivennavan seurakunnassa	8
2.3 Eettisiä huomioita tutkimukseen liittyen	9
3 Teoriatausta ja tutkimusmetodi	11
3.1 Aiemmat tutkimukset	11
3.2 Ajan kehys	12
3.3 Teoria ja tutkimusmetodi.....	13
4 Tutkimus.....	17
4.1 Sanojen kirjoitusasu.....	18
4.2 Vammoihin ja mieleen liittyvä sanasto	19
4.2.1 Nimityksien merkitys.....	19
4.2.2 Vähä, heikko ja huono	24
4.2.3 Aktiiviset ja passiiviset vammaiset.....	25
4.2.4 Ei kuule eikä tajua – yhteisen kielen puuttuminen	25
4.3 Sairaudet ja muu poikkeavuus	26
4.4 Työkyvyttömyys – ajan pahin onnettomuus.....	28
4.5 Vaivaisuus	29
4.6 Sanastossa näkyvät arvot ja asenteet	30
5 Päättäntö	31
Aineistolähde.....	33
Lähteet.....	33

1 Johdanto

Virallisissa asiakirjoissa kiinnitetään nykyään huomiota ihmisiä määritteleviin nimityksiin ja sanastoon, sillä kielen ymmärretään vaikuttavan asenteisiin. Esimerkiksi hoitoalalla työntekijät harkitsevat käyttämäänsä sanastoa työskennellessään asiakkaiden ja potilaiden kanssa. Keskustelua korrektista puheesta käydään laajalti, mistä yksi esimerkki on käsitteen *osatyökykyinen* suosiminen *vajaatyökykyisen* sijasta (Työ- ja elinkeinoministeriö 2011). Merkitysero on huomattava: ensimmäinen keskittyy työkyvyn osittaiseen olemassaoloon ja toinen työkyvyn vajaaisuuteen. Myös vammaisten nimityksien ajatellaan luovan vammaisuutta ja ennakkoluuloja, sillä ne pitävät sisällään erilaisia merkityksiä vammaisuuden syistä ja arvosta. Vammaisille henkilöille luodaan nimityksillä kuvaa siitä, millaisia ominaisuuksia, oikeuksia ja velvollisuuksia heillä on. (Vehkakoski 1999: 88–90.) Tämän vuoksi nimityksiin ja sanastoon on alettu kiinnittää huomiota.

Tilanne on ollut sata vuotta sitten toisenlainen (Harjula 1996). Vielä 1900-luvun alkupuoliskolla kehitysvammaisia, sairaita ja psyykkisesti sairaita on kutsuttu virallisessa väestökirjanpidossa muun muassa *typeriksi*, *vähämielisiksi* ja *viallisiksi*. Tutkielmassani keskitynkin historiaan, sillä haluan selvittää, millaisia nimityksiä sairaita ja vammaisista on käytetty noin sata vuotta sitten, ja onko niiden merkitys ollut erilainen kuin tänä päivänä. Lisäksi haluan tietää, millaiset asiat on 1900-luvun alussa mielletty poikkeavaksi ja mitä käytetyt nimitykset kertovat ajan yhteiskunnan suhtautumisesta vammaisuuteen ja sairauksiin. Tutkimuksessa kerään sanastoa 1900-luvun alun kirkonkirjoista ja vertaan niitä aikalaissanakirjojen sanoihin ja niiden kuvauksiin.

Aineistooni sanastoa on kirjattu psyykkisesti sairaita, fyysisesti sairaita, vähäosaisista, kehitysvammaisista, liikuntavammaisista, aistivammaisista sekä muuten 1900-luvun alussa viallisiksi tai valtaväestöstä poikkeaviksi määritellyistä henkilöistä. Käytän tutkimuksessani karkeita yleiskäsitteitä sairaut ja vammaiset tai sairaudet ja vammat, sillä nämä käsitteet tiivistävät parhaiten sanaston luonteen. Kaikki aineistoni sanasto ei ole kuitenkaan nykyajan käsityksen mukaan sairauksiin tai vammoihin luokiteltavia.

Oma kiinnostukseni aiheeseen on lähtöisin vuodelta 2014, kun hain kesätöihin Jokioisten seurakunnalle ja pääsin kirkkoherranvirastoon tarkastamaan kirkonkirjojen digitointia. Selattuani kesän ajan vanhoja kirkonkirjoja syntyi kiinnostus kirkonkirjojen sanastoa kohtaan. Kun viisi

vuotta myöhemmin aloitin kandidaatinseminaarin suomen kielen tutkinto-ohjelmassa, ajattelin tilaisuuteni koittaneen ja päätin ottaa aineistokseni suomenkieliset kirkonkirjat. Kiinnitin jo kirkkoherranvirastossa työskennellessäni huomioni sanastoon, jota vähäosaisista – sairaista, vammaisista ja ajan käsityksessä poikkeavista ihmisistä – käytettiin.

2 Tutkimustavoitteet ja tutkimusaineisto

2.1 Tutkimuksen tavoitteet

Tutkimukseni tavoitteena on selvittää, millaisin sanoin ja nimityksin poikkeavuutta on kuvattu 1900-luvun alussa Suomen evankelisluterilaisen kirkon väestökirjanpidossa. Tutkin sanojen sen aikaisia merkityksiä saadakseni selville, miten ajan yhteiskunnassa on suhtauduttu vammaisuuteen ja sairauksiin sekä muihin poikkeavuuksiksi ajateltuihin ominaisuuksiin. Poikkeaviksi merkityt asiat kertovat myös siitä, mitä ajan yhteiskunnassa on pidetty ihanteellisena ja normaalina (Harjula 1996: 16).

Eräs tavoitteistani on aiheen näkyväksi tuominen. Haluan selvittää noin sata vuotta sitten käytettyä sanastoa liittyen ihmisten terveyteen ja sitä kautta tuoda esiin mahdollisia piileviä ennakkoluuloja, joita kielen kautta on saatettu vahvistaa. Koska tutkimusaineistoni on vain sata vuotta vanhaa, sen ajan käsitykset vammaisista ja sairauksista vaikuttavat jollain tasolla edelleen.

Tutkimuksessani etsin vastauksia seuraaviin kysymyksiin:

- 1) Millaista sanastoa vammoista ja sairauksista on käytetty 1900-luvun alun kirkonkirjoissa?
- 2) Mitkä olivat sanojen merkitykset silloin?
- 3) Mitä sanasto kertoo tuon ajan suhtautumisesta poikkeavuuteen?

2.2 Tutkimusaineisto

Käytän tutkielmani aineistona suomenkielisiä Kivennavan evankelisluterilaisen seurakunnan kirkonkirjoja. Kirkolla on ollut vielä 1900-luvun alussa keskeinen asema suomalaisessa yhteiskunnassa, mutta vastuu on ollut enää vain hengellinen, sillä vuoden 1869 kirkkolaissa maallisten asioiden hoito on siirtynyt kunnallishallinnolle. Lisäksi vuonna 1865 vaivaihoidon velvollisuus on siirtynyt kunnille. (Roiko-Jokela 1996: 14, 21.) Kirkolla oli kuitenkin vielä erityinen tehtävä väestökirjanpidossa. Vasta vuonna 1999 väestökirjanpito on siirtynyt kokonaan maistraattien tehtäväksi (Väestörekisterikeskus 2018).

Suomenkielisiä kirkonkirjoja on pääosin kirjoitettu 1800-luvun lopusta lähtien. Kirkonkirjoja on ilmaiseksi saatavilla verkossa 1800-luvun loppupuolelle useista Suomen seurakunnista, mutta suurimmaksi osaksi kirjat ovat ruotsinkielisiä. Alle 100-vuotiaita kirkonkirjoja ei pääse

tarkastelemaan ilman tutkimuslupaa tietosuojaan vuoksi. Suomen Sukuhistoriallinen Yhdistys tarjoaa jäsenilleen pääsyn useisiin 1900-luvun alun suomenkielisiin kirkonkirjoihin. Kirkonkirjoja ei pääse tarkastelemaan ilman jäsenmaksua, jolla he rahoittavat toimintaansa. Verkossa on kuitenkin ilmaiseksi saatavilla Karjalan luovutettujen ja lakkautettujen seurakuntien kirkonkirjoja aina 1900-luvun alkuun asti. Luovutetun Karjalan kirkonkirjat on arkistoitu Kansallisarkistoon Mikkeliin, ja verkosta ne löytyvät muun muassa Kansallisarkiston Digitaaliarkistosta (Suomen kansallisarkisto).

Aineistoa on luovutetun Karjalan evankelisluterilaisista seurakunnista valtavasti, sillä lakkautettuja seurakuntia on viitisenkymmentä ja pienimmiltäkin seurakunnilta on säilynyt kymmeniä kirkonkirjoja, joissa puolestaan on tuhansia sivuja kirjanpitoa, ja yksittäisellä sivulla voi olla jopa kymmenien henkilöiden tietoja. Olen siis rajannut luovutetun Karjalan aineistoa edelleen valitsemalla keskikokoisen seurakunnan, josta on rippikirjoja verkossa 1900-luvun alusta. Lisäksi tutkimukseni kannalta on olennaista, että kirkonkirjojen digitointi on onnistunut hyvin ja niihin on merkitty tarvitsemaani sanastoa. Onnistuneen digitoinnin, kokonsa ja sisältönsä puolesta sopivaksi osoittautui Kivennavan seurakunnan aineisto.

Kirkonkirjoissa on sadan vuoden tietosuoja, lukuun ottamatta kuolleiden kirjoja, joissa on 50 vuoden suoja (väestötietolaki 661/2009 § 45). Tietosuojan ja suomenkielisyyden kriteerien vuoksi aineistoni optimaalinen ajankohta on 1900-luvun alku. Rippikirjat ovat Kivennavan seurakunnassa noin kymmenen vuoden jaksoissa, joista (vuonna 2019) 1900-luvun vuodet 1900–1909 ovat jo kaikkien tutkittavissa verkossa. Kyseiset vuodet ovat tutkimani sanaston kannalta siinäkin mielessä hyvät, sillä sotainvalidit eivät vielä vaikuttaneet sanastoon. Myöhemminä vuosikymmeninä sotien aikana vammautui 200 000 ihmistä, joista 50 000 loukkaantui pysyvästi ja suhtautuminenkin vammaisiin muuttui (Harjula 1996: 17). Kivennavan seurakunnan rippikirjoja vuosina 1900–1909 on kolme, ja kuvattuja lehtiä niissä on yhteensä noin 1500.

2.2.1 Kirkonkirjat aineistona

Vuoden 1686 kirkkolaisissa määrättiin ensimmäisen kerran väestörekisteritietojen keräämisestä (Roiko-Jokela 1996: 33). Kirkonkirjoja on kertynyt Suomessa valtava määrä vuosisatojen aikana. Niissä seurakunnat ovat ylläpitäneet erilaisia henkilörekisterejä. Vuoden 1869 kirkkolaki (KL) määrää kirkkoherran merkitsemään kirkon pää- eli rippikirjaan seuraavat asiat:

- seurakuntalaisten sääty,

- syntymäpaikka,
- syntymäpäivä,
- kristinopin taito,
- Herran ehtoollisella käynti ja maine,
- avioliiton esteettömyys,
- tulleiden ja lähtevien henkilöiden muuttoaika sekä -paikka (KL § 146).

Kivennavan vuosien 1900–1909 rippikirjoihin on lisäksi merkitty tiedot rokotuksista ja asevelvollisuudesta.

Kirjoista rippikirjat ovat yleensä niitä, joista löytyy erilaisia lisämerkintöjä ihmisistä. Papisto on täyttänyt kirjoja yleensä kinkereillä vuosittain (Alamäki 1996: 77). Rippikirjat on tehty kuta-kuinkin samanlaiseen pohjaan eri seurakunnissa, joten 1900-luvun alun kirjoissa on useimmiten sarake *muistutuksia*. Seurakunnissa on merkitty muistutuksiin varsin monipuolisesti erilaisia asioita; merkintä on tehty esimerkiksi silloin, jos henkilön puoliso on kuollut, jos henkilö on ripitetty salavuoteudesta tai jos henkilössä on ollut jotain valtaväestöstä poikkeavaa. Aineistoni sanasto on kerätty muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta *muistutuksia*-sarakkeesta. Ihmiset on merkitty rippikirjoihin taloittain (Alamäki 1996: 76–77). Mikäli talossa on ollut lapsia, jotka eivät olleet vielä käyneet rippikoulua, heidät on merkitty erikseen lastenkirjoihin. Tässä tutkimuksessa en kuitenkaan tarkastele lastenkirjoja, mikä tarkoittaa, ettei aineistossani ole alle 15-vuotiaita lapsia.

Vuosien 1883–1889 kirkonkirjat ovat ensimmäiset suomeksi kirjoitetut kirjat Kivennavalla, joskin esimerkiksi kirjojen sarakkeiden otsikot ovat vielä tässä vaiheessa olleet sekä suomeksi että ruotsiksi. Tähän asti kirjat oli kirjoitettu kokonaan ruotsiksi, joten ruotsinkielinen sanasto vammoista ja sairauksista on vaikuttanut jopa suorina käännöksinä tutkimaani sanastoon. Vuosina 1872–1882 lisämerkintöjä sisältävään sarakkeeseen on eritelty vielä pelkästään ruotsiksi, mitä siihen tulisi henkilöistä merkitä. Eräs luetelluista asioista on ollut *veterligt Lyte. Ison ruotsalais-suomalaisen sanakirjan* (IRSS) mukaan *göra veterligt* on vanhahtava ilmaus ja tarkoittaa ’tiedottaa’ (IRSS s. v. *veterlig*). Lönnrotin *Suomalais-Ruotsalaisessa sanakirjassa* (Lönnr.) *Lyte* tarkoittaa ’vammaa’ (Lönnr. s. v. *vamma*) tai ’vikaa’ (Lönnr. s. v. *vika*). Vähittäinen siirtyminen suomen kieleen näkyy esimerkiksi *muistutuksia*-sarakkeen otsikoiden nimeämisessä. Vuosien 1883–1889 kirkonkirjoissa sarakkeen ruotsinkielinen luettelo on korvattu sanoilla *Anmärkningar. – Mainittavia*, ja tässä vaiheessa ruotsinkielinen otsikko on ollut vielä ennen suomenkielistä. Vuosiin 1890–1899 tultaessa suomenkielinen otsikko on jo ennen ruotsinkielistä

Mainittavia. – Anmärkningar,, mikä merkitsee sitä, että suomen kielestä oli virallisesti tullut ensisijainen käyttökieli kirkonkirjoissa. Tutkimusaineistossani eli vuosina 1900–1909 suomenkielistä otsikkoa on muutettu *Muistutuksia. – Anmärkningar*. Sanaston kirjaaminen *muistutuksia*-otsikon alle viittaa siihen, että papiston on ollut hyvä muistaa vammat ja sairaudet kaikissa tilanteissa.

Tutkimuksessani ei ole tärkeää, pohjautuvatko Kivennavan kirkonkirjojen merkinnät oikein tehtyihin havaintoihin, vaan olennaista on havainnoissa käytetty sanasto. Jos tutkisin esimerkiksi sokeiden määrää 1900-luvun alussa, tarvitsisin muutakin aineistoa tuekseni, sillä kirkonkirjojen merkinnät ovat olleet riippuvaisia papiston näkemyksistä. Papisto on 1900-luvun alussa nähnyt tarpeelliseksi kirjoittaa seurakuntansa jäsenten poikkeavuuksista tietoa, ja heidän kirjaamansa sanasto sekä käsitys poikkeavuudesta on edustanut sen ajan virallista näkemystä. Papisto on myös saanut tilastoinnin tarpeisiin ohjeita vammojen ja vammaisuuden tunnistamiseen ja määrittelyyn (Harjula 1996: 54). Tutkimuksessani mainitsen montako merkintää vammaisista ja sairaista tutkimusaineistossani on, mutta siitä ei voi päätellä vammaisten ja sairaiden määrää Kivennavalla. Kivennavan maalaiskunnassa on evankelisluterilaisen kirkon lisäksi toiminut ortodoksinen seurakunta, joten osa kunnan väestöstä on ortodoksisen seurakunnan arkistoissa. Lukumäärät kuitenkin kertovat, mitä sanastoa papisto on eniten kirjannut.

Papistolla oli valta määritellä, ketkä olivat sairaita, työkyvyttömiä, epänormaaleita ja ei-toivottuasti käyttäytyviä. Ne saattoivat poiketa lääkäreiden näkemyksistä. (Harjula 1996: 19.) Merkintöjä tehtiin kirkonkirjoihin muistutuksiksi papistolle seurakuntalaisten esteellisyydestä. Papisto kirjoitti muun muassa todistuksia aistivalliskouluun pääsemiseksi (Nygård 1998: 167). Lisäksi merkintöjä saatettiin tehdä tilastoinnin tarpeisiin ja henkikirjojen ylläpidon tueksi. Henkikirjat olivat virallinen luettelo veronmaksajista ja avustusta saavista henkilöistä (TSK s. v. *henkikirjoitus*).

2.2.2 Kirkonkirjojen ylläpitäjät Kivennavan seurakunnassa

Vuonna 1869 säädetyssä kirkkolain pykälän 146 mukaan kirkonkirjojen ylläpitovastuu on seurakunnan kirkkoherralla (KL 1869 § 146). Kivennavan vuosien 1900–1909 kirkonkirjoissa voi havaita monen eri henkilön käsialaa, mikä osaltaan selittää aineiston merkintöjen variaatiota.

Seurakunnan viroissa tapahtui vuosikymmenen aikana useita muutoksia. Vuonna 1912 julkaistussa Kivennavan kirkon satavuotismuistiossa Kivennavan kirkkoherra J.A. Maunu kertoo kirkon tapahtumista 100 vuoden aikana. Aikansa tavan mukaan hän kuvailee oikeinkin yksityiskohtaisesti kirkon henkilökunnan luonteenpiirteitä ja olemusta – kiinnitän kuitenkin ainoastaan huomiota kirkonkirjojen kirjanpitoon liittyviin huomioihin. Vuosina 1890–1905 toimineelle kirkkoherra Relanderille ei tarkkuutta vaativa arkiston hoito ollut sopivaa. Muistiossa ei kuitenkaan mainita, että väestökirjanpito olisi kärsinyt, toisin kuin aiemmin seurakunnan historiassa. Vuosina 1864–1871 toiminut kirkkoherra oli Maunun mukaan alkoholisoitunut, eikä ollut huolellinen kirkonkirjojen hoidossa. Piispantarkastuksessa vuonna 1873 mainittiin kirkonkirjojen olleen pidetyt ”tavalla, joka on kaiken arvostelun alapuolella.” Seuraavan kirkkoherran toimesta kirkonkirjat saatiin taas erinomaiseen kuntoon. (Maunu 1912: 25–27.)

Tutkimusaineistoani kokoavien henkilöiden lisäksi aineistoon ovat vaikuttaneet aiemmat kirjoittajat, sillä joitakin merkintöjä on kopioitu suoraan vanhoista kirkonkirjoista. Näin ollen sanasto ja nimitykset voivat olla perua jo aiemmilta kirjoittajilta. Merkinnät ovat kuitenkin muuttuneet useiden seurakuntalaisten kohdalla vuosikymmenten välillä, joten vanhoihin merkintöihin ei ole täysin turvauduttu, vaan niihin on tehty päivityksiäkin. Tutkimuksessani tarkastelen kirkonkirjojen ylläpitäjien suhtautumista yleisesti vammaisiin ja sairaisiin, enkä syvenny yksilötasoon.

2.3 Eettisiä huomioita tutkimukseen liittyen

Käsittelen tutkimuksessani arkaluontoisia tietoja ihmisistä, jotka eivät ole pelkästään kirjaimia vanhoissa arkistoissa, vaan elossa olleita ihmisiä ja elossa olevien ihmisten sukulaisia. Tutkimukseni kannalta ei ole relevanttia, keitä merkintöjen kohteena ovat henkilöt ovat olleet. Aineistossani siis keskityn papiston käyttämään sanastoon, en henkilötietoihin. Nykyajan käsitysten mukaan suurin osa aineistoni nimityksistä ja sanastosta on ihmisiä halventavaa ja loukkaavaa. Tutkimuksessani selvitän, ovatko sanat olleet myös sata vuotta sitten merkitykseltään loukkaavia, ja selvyuden vuoksi käytän tutkimuksessa samaa sanastoa kuin aineistossakin on käytetty.

Kirkonkirjat on julkaistu Digitaaliarkistossa vapaaseen käyttöön, sillä väestötietolain (661/2009 § 45) mukaan tietojen luovuttamista koskevat rajoitukset päättyvät, kun henkilön

kuolemasta on 50 vuotta tai viimeistään silloin, kun henkilötietoja koskevan viimeisen merkinnän tekemisestä on 100 vuotta. Verkossa vapaasti saatavilla olevat Digitaaliarkiston aineistot eivät ole tekijänoikeuksien rajoitettuja. Tämän vuoksi niitä voi vapaasti tallentaa omalle koneelle ja julkaista sekä paperisina että sähköisinä julkaisuina. (Digitaaliarkisto.)

3 Teoriatausta ja tutkimusmetodi

Luvussa 3.1 kerron aiemmasta tutkimuksesta yhteiskuntatieteiden ja kielitieteen aloilta. Sijoitan tutkimukseni sanastontutkimuksen kenttään ja erittelen lyhyesti aiempien tutkimusaiheiden eroja ja yhtäläisyyksiä omaan tutkimukseeni verraten. Luvussa 3.2 kerron, miten yhteiskunta on suhtautunut vammaisiin ja sairaisiin 1800–1900-lukujen vaihteessa sekä millaista koulutusta ja laitoshoidtoa on ollut tarjolla. Esittelen luvussa 3.2 myös tutkimuksessa hyödyntämäni leksikaalisen semantiikan teoriaa. Kerron myös aineistonkäsittelyn prosessista, jossa etsin sanastoa kirkonkirjoista ja luokittelen sitä merkityksien perusteella eri luokituksiin. Lisäksi pohdin sanojen luokitteluun ja merkityksien määrittämiseen liittyviä haasteita.

3.1 Aiemmat tutkimukset

Aikaisempaa tutkimusta vammaisista on tehty laajasti yhteiskuntatieteissä, mutta kielitieteen osalta tutkimus on vähäisempää. Lähellä oman tutkimukseni aihetta on Minna Harjulan (1996) tutkimus *Vaillinaisuudella vaivatut – Vammaisuuden tulkinnat suomalaisessa huoltokeskustelussa 1800-luvun lopulta 1930-luvun lopulle*. Harjula on historioitsija, ja hänen tutkimuksensa on painottunut historiatieteen näkökulmaan. Hän on kuitenkin tutkimuksessaan vahvasti tekemisissä kielen kanssa ja on ottanut selvää vammaisuudelle annetuista merkityksistä. Hän tutkii vammaishistoriaa aikalaiskeskustelun sanaston etymologiaa ja merkityksiä hyödyntäen.

Kielitieteen näkökulmasta aihetta on käsitellyt Iris Jussila (2008), joka on tehnyt pro gradu -tutkielmansa vammaisuuteen viittaamistavoista Suomi24:n Vammaiset-verkkokeskustelupalstalla. Jussila hyödyntää tutkielmassaan semantiikkaa, jota myös itse tässä tutkimuksessa hyödynnän, mutta Jussila keskittyy nykyajan keskusteluun vammaisista.

Tutkimuksessani tutkin sanastoa sairaista ja vammaisista, joten sen voi ajatella olevan sanastontutkimusta. Sanastontutkimuksen tutkimustraditioon kuuluu laajalti eri tutkimussuuntia ja -tapoja. Sanastontutkimusta ovat esimerkiksi sanojen alkuperän tutkiminen eli etymologia ja tarkoitteen nimityksen tutkiminen eli onomasiologia. Semasiologia selvittää mihin tarkoitukseen tiettyä sanaa käytetään. Leksikografiasta ja leksikologiasta puhutaan, kun selvitetään kielen sanainventaaria. Sanojen merkityksien selvittäminen on puolestaan leksikaalista semantiikkaa.

(Häkkinen 1985: 23–24). Suomen kielen sanastoa on tutkittu paljon esimerkiksi nimistöntutkimuksen, kuten sosio-onomastiikan (ks. esim. Ainiala & Lappalainen 2010) ja erikoissanaston eli terminologian tutkimuksen (ks. esim. Pitkänen 2008) piirissä.

Keskityn selvittämään sata vuotta vanhoja merkityksiä ja liitän havaintoihini myös yhteiskunnallisen kontekstin. Vahvasti yhteiskunnalliseen kontekstiin liitettyä sanastontutkimusta ei suomen kielen tutkimuksessa ole aiemmin tehty. Analyysini tukena hyödynnän leksikaalista semantiikkaa, sillä tutkin merkityksiä sanatasolla.

3.2 Ajan kehys

Vammaisten ja sairaiden ihmisten olemassaolo koettiin 1800- ja 1900-lukujen taitteessa ongelmaksi, joten yhteiskunta pyrki eristämään, sopeuttamaan ja samanlaistamaan poikkeavia (Nygård 1998: 12). Papistolle ja lääkäreille kannustettiin myöntämään poikkeavuutensa, jolloin häpeällinen leima seurasi henkilöä pitkään. Mielisairaana ajateltiin olevan epäonnistunut yhteisön jäsen, jonka käyttäytyminen kuvasi täydellisen yhteiskunnan jäsenen vastakohtaa. Itseään elättämään kykenemättömien ihmisten huolto oli myös jossain määrin itsekästä toimintaa. Valtio pyrki laitoksilla ja työkodeilla saamaan ongelmallisiksi koetut ihmiset valvontaansa ja tekemään työtä. Aikansa käsityksessä vammaisia ja sairaita ihmisiä valvottiin, sillä heidän pelättiin vaikuttavan ympäristöön negatiivisesti ja yhteiskuntaa rappeuttavasti. Monet sairaudet olivat tarttuvia tai niiden luultiin olevan, jolloin toimeentulovaikeuksien lisäksi halveksuntaa lisäsi uhka muuta väestöä kohtaan. (Nygård 1998: 12–19, 67.)

Erilaisuus vaihtelee sen mukaan, millaisia odotuksia normaalit asettavat. Vammaisuus ja poikkeavuus on koettu yhteiskunnalle haitaksi, kun siihen on liittynyt riippuvuutta, eristäytymistä ja työkyvyttömyyttä. Mikäli esimerkiksi tylsämielisestä oli hyötyä työnteossa, ei hänen tekemisiinsä puututtu. Muutoin mielisairaisiin ja vammaisiin käytetyt keinot olivat kaikkea heitteillejätön ja kuntoutuksen väliltä. (Nygård 1998: 16–18.)

Vammat ja sairaudet nähtiin rangaistuksena omien tai vanhempiensa teoista. (Harjula 1996: 40) Myös vuoden 1911 *Tietosanakirjassa* (TSK) yhdistetään vanhempien elämäntavat ja sairaudet lapsiin: ”Kaatuvatauti on itsepintainen taudintila, jolla enimmäkseen on juurensa perityssä heikkohohermoisuudessa; vanhempain juoppous tulee usein tässä muodossa kostetuksi lapsissa” (TSK s. v. *kaatuvatauti*).

Suhtautuminen erilaisiin alkoi 1800-luvun lopulla muuttua. Yhteiskunnan teollistumisen myötä kaupunkilaisten ja tilattoman maaseutuväestön ongelmien nähtiin voimistuvan. Tiede ja uskonto olivat yhtä mieltä siitä, että esimerkiksi psyykkiset ongelmat ja alkoholismi, olivat tahallisesti hankittuja sekä Jumalan tahdon rikkomista. Myös degeneraation pelko heräsi tiedemiesten yhteydessä 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. (Nygård 1998: 23.)

Degeraation välttämiseksi syntyi rotuhygieeninen ajattelutapa, jonka mukaan ihmisten biologisessa kehityksessä piilivät syyt yhteiskuntien ongelmille. Perinnöllisinä pidettyjen häiriöiden ajateltiin lisääntyvän ja johtavan ihmiskunnan rappioon, mikäli sairaut ja vammaiset jatkaisivat sukua. Asennoituminen näkyi myös kielenkäytössä: degeneroituneita kutsuttiin tuolloin äärioikeiston toimesta tervettä yhteiskuntaruumista jäytäväksi juurimadoiksi. (Nygård 1998: 87–89.) Myös *Tietosanakirjassa* kirjoitetaan rotuhygieniasta. Sen mukaan monissa maissa on ehdotettu lääkärintarkastusta avioliittoon pyrkiville, etteivät degeneroituneet pääsisi avioitumaan ja levittämään periytyviä häiriöitä seuraaville sukupolville (TSK s. v. *perinnöllisyys*).

Vammaisille ja sairaille järjestettiin erilaista laitoshoidoa ja kasvatusta sekä turvapaikkoja, kuten aistivalliskouluja ja mielisairaaloita. Esimerkiksi vuonna 1892 yhdistys Sokeain ystävät perusti sokeille naisille työkodin, jossa asunto ja ylläpito olivat ilmaista ja työllään ansaitut rahat he saivat pitää itse. (TSK s. v. *sokeainkodit*) Laitokset muistuttivat kuitenkin usein enemmän vankilaa kuin kotia, sillä koulut joutuivat toimimaan sangen karuissa ja pienissä toimitiloissa oppilasmääriin nähden. Ongelmallista oli myös se, kuinka vammaiset ja sairaut eristettiin laitoksiin perheestään ja muusta yhteiskunnasta. (Nygård 1998: 75, 175.)

3.3 Teoria ja tutkimusmetodi

Eri ihmiset antavat asioille erilaisia merkityksiä oman maailmantietonsa mukaan (Kangasniemi 1997: 21). On siis käytännössä mahdotonta saada täydellisesti selville, mitä 1900-luvun alussa kirkonkirjoja kirjoittanut henkilö on ajatellut kirjaamiensa sanojen merkityksistä. Pyrin selvittämään luvussa 4, mitä tuohon aikaan yleisesti on ajateltu käsittelyssäni olevan sanaston sanojen merkityksistä. Havainnollistan sanaston vanhoja merkityksiä parafrasein eli merkityksien määritelmillä, jotka on sanottu vaihtoehtoisin tavoin (Kangasniemi 1997: 16). On huomioitava, että kirkonkirjoja, sanakirjoja ja tietosanakirjoja ovat kirjoittaneet kouluttautuneet, eikä niiden

voi ajatella edustavan jokaisen kansalaisen näkemystä. Papisto ei kuitenkaan ole saanut lääketieteellistä koulutusta, minkä vuoksi heidän käyttämänsä sanasto sairauksista ja vammoista ei ole erityisalan terminologiaa.

Koska käsittelen tutkielmassani sanojen merkityksiä, on syytä tarkastella, mistä sanojen merkitys teoriassa muodostuu. Sana koostuu muodosta ja merkityksestä. Esimerkiksi sanan *tylsä* muoto on foneemit *t, y, l, s* ja *ä*. Merkityksen luonteesta on olemassa useita näkemyksiä. Yksi näkemyksistä on konseptualismi, jonka mukaan sanan merkitys koostuu kaikista niistä ominaisuuksista, jotka esimerkiksi sana *tylsä* pitää suomen kielessä sisällään. Merkitys nähdään sosiaaliseksi, sillä keskinäisen ymmärtämisen mahdollistamiseksi merkityksen on oltava sama kielen muillekin puhujille. Merkitys koostuu sanan viittauksesta eli referenssistä ja tarkoitteesta. (Kuiri 2012: 13–16.)

Sanalla on denotatiivinen merkitys eli sanan varsinainen päämerkitys (Kangasniemi 1997:13; Kuiri 2012: 28–29). Merkitykseen voi lisäksi kytkeytyä assosiatiivisia eli liitännäismerkityksiä, joita ovat konnotatiiviset eli sivumerkitykset, tyylisävyt, affektiiviset merkitykset eli tunnesävyt, heijastusmerkitykset ja kollokatiiviset merkitykset eli myötämerkitykset. Konnotatiiviset merkitykset ovat sivumerkityksiä, jotka kukin sanaan maailmankäsityksensä perusteella liittää. Esimerkiksi sanaan *hiiri* liitettäviä merkityksiä voisi olla 'pieni' 'vikkelä' ja 'huomaamaton'. Merkitykseen voi myös liittyä tyylisävyjä, jolloin sanoja käytetään eri yhteyksissä. Sellaisilla sanoilla kuin *äiti* ja *mutsi* on sama päämerkitys, mutta ne eroavat tyyliltään. Affektiivisia liitännäismerkityksiä on esimerkiksi päämerkitykseltään samoissa sanoissa *lapsi*, *mukula*, *kakara* ja *pienokainen*. Tunnesävyiltään ne ovat kuitenkin varsin erilaisia. Sanojen heijastusmerkityksistä puhuttaessa tarkoitetaan sanojen erilaisten käyttöyhteyden vuoksi värittyneitä liitännäismerkityksiä. Esimerkiksi sanaa *panna* 'asettaa' saatetaan vältellä, koska siihen liittyy toisenkin merkitys 'olla yhdynnässä'. Kollokatiivisia merkityksiä on esimerkiksi sanoissa *komea* ja *kaunis*. Kummallakin tarkoitetaan esteettisesti miellyttävää, mutta naisista puhutaan yleensä kauniina ja miehistä komeina. (Kangasniemi: 1997: 13–14.) Sanakirjoista on löydettävissä ilmiön määritelmistä päämerkityksien lisäksi liitännäismerkityksiä, esimerkiksi muiden ilmiöön liitettävien käsitteiden kautta. Pyrin luvussa 4 löytämään aineistoni sanastolle päämerkityksen lisäksi mahdollisia liitännäismerkityksiä sanoihin liittyviä asenteita havainnollistaakseni.

Aineistoni käsittelyn aloitan keräämällä kaiken sairauksiin, vammoihin ja muihin poikkeavuuksiin liittyvän sanaston kolmesta valitsemastani kirkonkirjasta. Kerään tutkielmani kannalta tarpeelliset tiedot laskentataulukkoon. Kirkonkirjoihin tehtyjen merkintöjen lisäksi kirjaan ylös

kirjan, josta merkintä löytyy, sekä kirkonkirjan että digitaaliarkiston sivunumeron, rivinumeron ja henkilön syntymävuoden. Syntymävuodet otan ylös merkintöjen yhteyteen, jotta näen voivatko kaksi samanlaista merkintää olla samasta henkilöstä kirjattu esimerkiksi eri kirjoihin. Lisäksi saan osviittaa siitä, vaikuttaako henkilön ikä valittuun sanastoon. Sanaston kerättyäni, luokittelen sanat seitsemään eri ryhmään liittyviksi: silmiin ja näköön, älyyn ja mieleen, raajoihin ja liikkumiseen, korviin ja kuuloon, suuhun ja puheeseen, vaivaisuuteen ja muuhun sanastoon. Silmiin liittyviin kirjauksiin luokittelen kaiken silmään ja näköön viittaavan sanaston. Puheeseen ja suuhun viittaavat sanat luokittelen samaan ryhmään, joten se pitää sisällään sekä puhekykyyn että suun ja huulen fyysisiin ominaisuuksiin liittyvää sanastoa. Päädyin tähän ratkaisuun, sillä suu ja huulet kuuluvat puhe-eliimiin. Myös korviin liittyvä sanasto on kuulon kanssa samassa luokassa, samaan tapaan kuin silmiin liittyvä sanasto on näköön viittaavien sanojen kanssa. Älyyn ja mieleen liittyvä sanasto on samassa ryhmässä sen vuoksi, että 1900-luvun alussa kehitysvammaisuutta ja mielenterveyttä ei vielä erotettu toisistaan. *Vaivainen*-merkintöjä on useita, ja merkitykseltään ne voidaan ajatella yläkäsitteeksi muulle sanastolle, jonka vuoksi ne ovat oma luokkansa. Muut sairaudet -luokassa on yksittäisiä sairauksia ja yleistä sanastoa kipeyteen viitaten. Jos henkilölle on kirjattu useampia vaivoja, analysoin niitä kunkin kategorian kohdalla sanoja erottamatta. Siten varmistan, että esimerkiksi vaivaisuuden lisäksi todetun halvaantumisen konteksti säilyy.

Aineistossani on muutamia epäselviä kirjauksia, jotka jätän analyysin ulkopuolelle. Sellaisia ovat sanat, jotka tunnistan poikkeavuuksiin liittyväksi sanastoksi, mutta joiden kirjoitusasu ei saa selvää. Otan käsittelyyni vain sellaiset sanat, jotka voin tulkita oikein. Epäselviä merkintöjä on kuusi, jotka jätän kokonaisuudessaan käsittelemättä.

Sanaston kerättyäni ja luokiteltuani, etsin toistuvuuksia ja eroavaisuuksia sekä luokkien sisältä että eri luokkien sanastoja vertaillen. Käsittelen ne merkinnät yhdistettyinä, joiden merkitys on sama ja kirjoitusasu eroaa vain vähän toisistaan. Esimerkiksi merkintöjen *kivuloinen* ja *kivuloinen* tulkitsen tarkoittavan samaa asiaa.

Perehdyn aineistostani löytyvien sanojen merkitykseen selvittämällä niiden sen aikaisia sanakirjamääritelmiä. Käytän vuosina 1910–1919 julkaistua *Tietosanakirjaa* (TSK), sillä se kuvaa parhaiten juuri 1900-luvun alun käsityksiä ja tietämystä vammoista ja sairauksista. Otan *Tietosanakirjan* lisäksi tueksi vuosina 1951–1961 julkaistun *Nykysuomen sanakirjan* (NS) ja vuosina 1874–1880 julkaistun Elias Lönnrotin *Suomalais-Ruotsalaisen sanakirjan* (Lönnr.), sillä kaikki aineistoni sanasto ei ole *Tietosanakirjassa*. *Nykysuomen sanakirja* on vuosikymmeniä uudempi

aineistooni nähden, joka on huomioitava merkityksiä analysoidessa. Sanastoni on Karjalankannaksen alueelta, joten neljäs sanakirjalähteeni on *Itä-Kannaksen murresanakirja* (IKM).

4 Tutkimus

Seuraavissa luvuissa käsittelen aineistoni sanastoa tekemiäni luokitusten mukaan. Esitän luokitukset ja merkintöjen määrät luokittain taulukossa 1. Luvussa 4.1 kerron koko sanaston kirjoitusasuun liittyviä huomioita. Luvuissa 4.2–4.5 käsittelen aineiston sanastoa. Käsittelyjärjestykseni perustuu merkintöjen lukumääriin eli käsittelen eniten merkintöjä sisältävät luokat ensimmäisenä. Luvussa 4.2 käsittelen sanastoa vammoihin ja psyykkisiin sairauksiin liittyen. Luvussa 4.3 tutkin muiden sairauksien ja poikkeavuuksien sanastoa. Työkyvyttömyyden olen luokitellut muihin sairauksiin ja poikkeavuuksiin kuuluvaksi, mutta nostan sen omaksi luvukseksi, koska työkyvyttömyys on aineistossani olennainen teema. Sanastoa vaivaisista käsittelen luvussa 4.5 ja luvussa 4.6 kokoan sanastoon yleisesti liittyviä arvoja ja asenteita aiemman historiatutkimuksen valossa.

Taulukko 1. Sanaston luokitukset ja merkintöjen lukumäärät luokittain.

Luokka	Merkinnät, joissa ainoastaan ko. luokan sanastoa	Merkinnät, jotka sisältävät muunkin luokan sanastoa.	Yhteensä
Silmät ja näkö	119	12	131
Mieli ja äly	64	10	74
Raajat ja liikkuminen	33	11	44
Korvat ja kuulo	28	7	35
Muut sairaudet	19	10	29
Suu ja puhe	15	5	20
Vaivaisuus	6	3	9

Taulukossa 1 ilmoitetut määrät eivät kerro sanojen määrästä aineistossani, sillä yksi merkintä voi sisältää useita sanoja. Esimerkiksi yhdessä silmiin liittyvässä merkinnässä lukee *vasen silmä koko – oikea puoli sokea*. Lisäksi yksi merkintä voi sisältää useiden luokkien sanoja.

Esimerkki merkinnästä, jossa on ainoastaan kyseessä olevan luokan sanastoa, on *kuuro, oikea korva puuttuu, vasen vaillinainen*. Merkintä, joka sisältää muidenkin luokkien sanastoa on esimerkiksi *huono silmäinen, kuuro ja ontuva*. *Vaivaisuus*-merkintöjen luokkaan ei ole laskettu merkintöjä, jotka ovat kirkonkirjoissa henkilön nimen yhteydessä. Tässä tutkimuksessa en käy systemaattisesti läpi *Nimi ja sääty* -saraketta, joten lasken lukumääriin ainoastaan *muistutuksia*-sarakkeen merkinnät.

Kaiken kaikkiaan aineistoni *muistutuksia*-sarakkeissa on vammoihin ja sairauksiin viittaavia merkintöjä 317, joista analyysiin päätyneitä merkintöjä on 311. *Katiha*-karjalatietokantahaku (*Katiha*) on tietokannan hakupalvelu, jolla voi hakea muun muassa Kivennavan seurakunnan rippikirjojen henkilömerkintöjä. Tällä hetkellä karjalatietokantaan tallennettujen tietojen perusteella henkilörivejä on 12723 vuosien 1900–1909 rippikirjoissa (*Katiha*), mikä tarkoittaa, että noin 2,5% henkilöriveistä sisältää sanastoa vammoista ja sairauksista. Hakukoneella voi hakea myös esimerkiksi henkilön nimellä tietoja tai kuolinsyytietoja, mutta tietoja vammoista ja sairauksista sinne ei ole lisätty.

4.1 Sanojen kirjoitusasu

Sanojen kirjoitusasut eivät ole aineistossani vakiintuneita, eikä merkinnöissä ole pyritty yhdenmukaisuuteen. Esimerkiksi huonoon kuuloon viittaavien sanojen kirjoitusasut vaihtelevat runsaasti: *huonokuuloinen, huonokuulonen, vähä kuulonen ja vähäkuulonen*. Lisäksi osa merkinnöistä alkaa isolla tai pienellä alkukirjaimella päättyen pisteeseen ilman säännönmukaisuutta *Heikkoymmärryksinen*.; *kuuro*. ja osa merkinnöistä alkaa isolla tai pienellä alkukirjaimella ilman pistettä *Heikkokuulonen; kuuromykkä*. Mahdollista epävarmuutta on ilmaistu lainausmerkein, kysymysmerkein ja sulkein: „*Ehkä mielenvikainen.*”, *sokea?* ja (*vähälähjainen*). Sulku-merkeillä on myös saatettu viitata siihen, että asia on vain sivuhuomio (TSK s. v. *sulkumerkit*). Yhdessä tapauksessa merkintä *heikkomielinen* on yliviivattu ja viereen on kirjoitettu *terve*. Vuosien 1890–1899 rippikirjoissa kyseinen henkilö oli määritetty heikkomieliseksi, joten on mahdollista, että hänet on määritetty parantuneeksi, eikä merkintä ole ollut virheellinen. Toinen yliviivaus on lisätty merkinnän *vasen silmä sokea* päälle, ja viereen on merkitty *kokonaan sokea*. Tässä merkinnässä yliviivaus on saattanut tapahtua, kun henkilön toinenkin silmä on kymmenen vuoden aikana sokeutunut.

4.2 Vammoihin ja mieleen liittyvä sanasto

Vammoihin ja mieleen liittyvä sanasto sisältää silmiin ja näköön, mieleen ja älyyn, raajoihin ja liikkumiseen, sekä korviin ja kuuloon liittyvää sanastoa. Tutkin sanaston sadan vuoden takaisia merkityksiä, jonka lisäksi luvuissa 4.2.2–4.2.4 syvennyn sanastossa useasti toistuviin sanaliit-tojen tai yhdyssanojen osiin, vammaisten toimijuuteen ja kuurojen vaikeaan asemaan yhteis-kunnassa yhteisen kielen puuttumisen vuoksi.

4.2.1 Nimityksien merkitys

Silmät ja näkö

Silmiin liittyviä ilmauksia on ylivoimaisesti eniten aineistossani. Niitä on yhteensä 131, joista 12 esiintyy muiden vammojen ja sairauksien yhteydessä. Silmätaudit olivat hygienian puutteen, tartuntatautien ja sisätilojen savun vuoksi erittäin yleisiä varsinkin iäkkäillä ja naisilla. Silmiin liittyviä haittoja on merkitty monipuolisesti. Sokeuden käsitteeseen on mahtunut täydellisen näkökyvyn menettämisen lisäksi vähän näkevätkin henkilöt. Tilastoinnin kannalta sokeiden määrittäminen oli haastavaa, sillä rajanveto sokean ja näkevän välillä tehtiin tilanteen mukaan. (Harjula 1996: 57–60.)

Sanaston voi jakaa karkeasti kahteen ryhmään: *silmä*-sanan sisältäviin ilmauksiin ja *sokea*-sanan sisältäviin. Sanat saattavat olla myös samassa merkinnässä, kuten merkinnöissä *vasen silmä sokea* ja *vasen silmä koko, oikea puoli sokea*. Silmiin liittyviä vaivoja määritellään aineistossani usein erilaisilla adjektiiveilla *heikot silmät, kipeät silmät, huonot silmät*, mutta myös henkilöön viittaavilla nimityksillä *silmä puoli, silmäsairas, yksisilmäinen, tois silmä* ja *heikkosilmäinen*. Kaihiin viitataan merkinnöillä *kaihe vasemmalla silmällä* ja *kaihe oikeassa silmässä*. Sokeisiin puolestaan viitataan joko pelkällä *sokea*-sanalla tai erilaisilla sokeuden asteittaisuudesta kertovilla määritteillä *puolisokea, umpisokea* ja *kokonaan sokea*. Näköön viittaavia ilmauksia aineistossani on *vähä näkevä, vähänäköinen* ja *varsin likinäköinen*.

Sanoista *sokeus, likinäköisyys* ja *silmänheikkous* löytyy tietosanakirjamääritelmät. Silmänheikkous, johon merkintä *heikot silmät* saattaa viitata, tarkoittaa näön heikkoutta ja silmien väsymistä kauan lähelle katsottaessa (TSK s. v. *astenopia*). Heikot, huonot ja kipeät silmät voivat kuitenkin viitata mihin tahansa silmäsairauteen, sillä vakiintunutta terminologiaa ja vankkaa lääketieteellistä tietämystä ei papiston keskuudessa ollut. Likinäköisyys on tarkoittanut sitä,

kun silmän kaukopiste on tavallista lähempänä, ja verkkokalvoilla oleva kuva on epäselvä. Se on määritelty pääosin nuorten ihmisten silmäviaksi, joka on harvoin synnynnäinen. Likinäköisyyden kehittyminen johtuu muun muassa pienten esineiden tarkastelusta liian läheltä. (TSK s. v. *likinäköisyys*.) Sokeus määritellään tieteellisessä merkityksessä täydelliseksi, jos kaikki kyky havaita valoa on kadonnut. Yhteiskunnallisessa merkityksessä puolestaan sokeiksi kutsutaan niitäkin, jossa valonaisitimusta on hieman jäljellä. (TSK s. v. *sokeus*.)

Aineistoni merkintä *kaihe oikeassa silmässä* on yksi kaihiin viittaavista kirjauksista. Ainoastaan kaihin määritelmä löytyy *Tietosanakirjasta* (TSK s. v. *kaihi*), mutta sitä ei ole käytetty lainkaan aineistossani. Vuosikymmeniä vanhemmassa Lönnrotin sanakirjassa sanalle *kaihe* on määritelty merkityksiä ja johdoksia 'katsoa kaiheesti' eli 'karsaasti' ja 'harmaakaihi' (Lönnr. s. v. *kaihe*). Karsastaminen on puolestaan tarkoittanut 'katsoa vinoon' tai 'kadehtia' (Lönnr. s. v. *karsastaa*). Merkinnyt *Kaihe oikeassa silmässä* (kahdesti), *vasen silmä kaihe* ja *kaihe vasemalla silmällä* voivat siis viitata joko harmaakaihiin tai silmien karsastukseen. Lönnrotin sanakirjassa *kaihe*-sana on johdettu merkityksessä 'karsastaa' adverbiksi *kaiheesti* (Lönnr. s. v. *kaihe*), joten todennäköisesti papisto on tarkoittanut johtamattomalla *kaihe* merkinnällä harmaakaihia.

Näköön viittaavia sanoja esiintyy aineistossani kuudesti raajoihin liittyvän sanaston yhteydessä: *raajarikko, sokea* (kolmesti); *puolisokea, raajuurikko, tylsämielinen; sokea, halvattu oikealta puolelta; huono silmäinen, kuuro ja ontuva*. Muita merkintöjä on kuulosta ja korvista sekä puheesta: *vähäkuulonen, vasen silmä sokea; puolisokea, kuuro oikea korva puuttuu ja vasempi vailinainen; sammaltaa, oikea silmä koko ja vasempi puoli sokea*. Lisäksi sokeuden yhteydessä merkintöjä on vaivaisuudesta ja kivuloisuudesta: *puolivaivainen, oikea silmä sokea; kivuloinen puolisokea; kivuloinen – oikea silmä sokea*.

Sokeus on ollut ajan yhteiskunnassa laaja ilmiö, sillä monet erilaiset taudit ovat aiheuttaneet näön heikkenemistä. Sairauksiin on liittynyt silmävaivojen lisäksi paljon muitakin oireita. Silmänsairaita on kutsuttu erilaisilla nimityksillä, jolloin viittauksen kohteena on ollut henkilö, eikä pelkästään henkilön sairaat silmät. *Silmäsairas* merkitsee kokonaisvaltaisempaa sairaalloisuutta, kuin *kipeät silmät* -merkintä, jolloin henkilö mielletään usein muuten terveeksi ja vain henkilön silmät kipeiksi.

Äly ja mieli

Aineistossani psyykkisesti sairaita ja kehitysvammaisia kutsutaan nimityksillä *tylsä, tylsämielinen, vähäymmärryksinen, tylsä ja typerä, tylsä ja välistä vähämielinen, heikkomielinen, päästä pilalla, heikkopäinen, mielisairas* ja *vähämielinen*. Mieleen ja älyyn viittaavia merkintöjä on 74, joista 10 kirjausta on toisen luokan sanaston yhteydessä. Näitä ovat *ei kuule eikä tajua; juopottelee, vähämielinen; mielisairas, kivuloinen, holhouksen alla; vähä-kuulonen ja mielinen; änkyttää, vähälahjainen; raajarikko ja tylsä; puolisokea, raajarikko, tylsämielinen; kaatuvassa taudissa ja heikkopäinen; puheessa vikaa, heikkoymmärryksinen*, joista viimeinen merkintä esiintyy kaksi kertaa.

Tylsyys ja *tylsistyminen* ovat olleet merkitykseltään varsin laajoja. Synnynnäistä tylsämielisyttä ja mielisairautta ei selvästi erotettu jokapäiväisessä kielenkäytössä eikä myöskään väestötilastoinnissa (Harjula 1996: 61), minkä vuoksi käsittelen niitä toisistaan erottamatta. *Tietosanakirjassa* tylsyys määritellään paitsi tylsämielisyudeksi, mutta myös kykenemättömyydeksi henkiseen toimintaan, mikä johtuu joko mielisairaudesta tai ruumiillisen sairauden aikaansaamasta uupumuksesta. Tylsämielisyys voi puolestaan johtua joko synnynnäisestä idiotismista eli aivojen kehittymättömyydestä tai mielisairaudesta. Mielisairauksiksi määriteltyjen sairauksien, kuten nuoruuden ja vanhuuden tylsistymisen, kuvataan *Tietosanakirjan* mukaan johtavan väistämättä kaikenmoisiin muihinkin ongelmiin, kuten alkoholin liikakäyttöön, rikollisuuteen ja toimettomuuteen. (TSK s. v. *tylsyys, tylsistyminen, tylsämielisyys*.)

Edvin Hedman, joka perusti vuonna 1890 tylsämielisten kasvatuslaitoksen, esitteli tylsämielisyystyyppin, jossa henkilöt olivat kyvyttömiä erottamaan oikeaa väärästä. Aiemmin tylsämielisiä oli ajateltu hyväntahtoisiksi yksinkertaisiksi, mutta jatkossa tylsämielisyttä alettiin usein yhdistää rikoksiin. (Nygård 1998: 90.) Tylsämielisyys sai siis uuden konnotatiivisen merkityksen 'rikollinen'.

Nimityksen halventavuuteen on jossain määrin jo 1800-luvun lopussa kiinnitetty huomiota, sillä ruotsalaiset aistivällisopettajat ehdottivat pohjoismaisessa aistivälliskokouksessa vuonna 1876 käyttämään tylsämielisen sijasta vähemmän leimaavaa sanaa *heikkomielinen* (Nygård 1998: 79–80). Tämä osoittaa, että sanastossa on ymmärretty olevan enemmän ja vähemmän leimaavia sanoja, ja että *tylsämielinen* on ollut halventava jo silloin.

Harjulan (1996: 65) mukaan psykologisten älykkyystestien kehittämisen ansiosta pystyttiin tekemään tarkempia luokitteluja lasten vajavaisuuden asteista. Tällaiset jaotellut ovat kehittyneet

kasvatusalalla vasta 1910- ja 1920-luvuilla, joten papistolla ei ole todennäköisesti ollut tietoa asteittaisuuden määrittämisestä. Kasvatusalalla kehitysvammaiset on vähitellen myöhemminä vuosikymmeninä jaoteltu idiootteihin eli tylsämielisiin, imbesilleihin eli vähämielisiin ja debiileihin eli heikkomielisiin (Harjula 1996: 65).

Tietosanakirjasta löytyy tylsämielisen lisäksi heikkomielisen määritelmät 'henkisesti vajavainen' ja 'puutteellinen' (TSK s. v. *heikkomielinen*). Aineistossani on merkintöjä *heikkomielinen - tuli 1891; heikkomielinen ollut hulluinhuoneessa 1892 ja heikkomielinen, 15 vuotta hoidet. huonosti*. Merkinnät viittaavat siihen, ettei heikkomielisyyttä ole tässä tapauksessa ollut synnynäistä vaan ennemminkin mielisairauteen rinnastettavaa. Mielen ongelmiin viitataan aineistossani myös ilmauksilla „*Ehkä mielenvikainen.*” ja *Mielisairas*. Mielisairaudesta on määritetty taudiksi, joka johtuu aivokuoren muutoksista ja toimintahäiriöistä. Sen syitä ovat olleet muun muassa perinnöllisyys, ruumiilliset taudit kuten kuppa ja kuumetauti, myrkytykset, mielenliikutukset, synnytykset ja vangittuna oleminen. Oireita ovat esimerkiksi harhaluulot, muistihäiriöt ja tunne-elämän muutokset. (TSK s. v. *mielisairaus*.) Mielenvika on määritetty tarkoittamaan samaa kuin mielisairaudesta (TSK s. v. *mielenvika*).

Merkintä *päästä pilalla* sisältää merkitykset 'turmeltu' ja 'parantumaton'. Yleisesti ottaen vammaisia ja sairaita pyrittiin normaalistamaan, mutta henkilöllä, joka oli määritetty päästään pilalla olevaksi, saattoi olla muiden suhtautumisesta johtuen mahdottomat lähtökohdat terveeseen elämään.

Nimityksiin psyykkisesti sairaista ja kehitysvammaisista liittyi monia konnotatiivisia merkityksiä. Heihin liitettiin muun muassa sopimattomat elämäntavat, rikollisuus, toimeettomuus ja yksinkertaisuus. Heikkomielisyyttä ja tylsämielisyyttä on merkitty myös monien ihmisten kuolin-tyksiksi. Tylsämielisyyden on ymmärretty jo sata vuotta sitten leimaavan vammaista, eikä esimerkiksi *tylsä*-sanaa käytetä nykykielessä samassa merkityksessä.

Raajat ja liikkuminen

Raajoihin liittyvien vammojen ja liikkumiseen liittyvien ongelmien merkintöjä on aineistossani 44. Merkintöjä on käsien ja jalkojen vioista koko vartalon halvaantumiseen. Käsiin liittyviä merkintöjä on *yksikäätinen, käsi viallinen, yksi käsi, vasen käsi kokoon kutistunut*. Merkintöjä jaloista aineistossani ovat *jalat rammat, ontuva vasemmasta jalasta, ontuva, liikkaa vasenta jalkaa, liikkaava, viallinen oikeasta jalasta ja jalaton*. Jalkaan ja käteen viittaavia merkintöjä

sekä yleiseen liikuntakyvyttömyyteen tai liikkumisvaikeuteen liittyviä kirjauksia ovat *raajarikko, kipeät jalat ja kädet, rampa, oikea käsi ja vasen jalka viallinen, halvattu, halvaantunut, oikea käsi ja jalka vialliset*. *Kyttyräselkä* kuuluu myös luokitukseen siksi, että 1900-luvun alussa se on liitetty raajarikkoisuuteen. Raajoihin ja liikkumiseen liittyvän sanaston kanssa kirjoissa on 11 merkintää: *ontuva ja vaivainen; raajarikko ja tylsä; kivuloinen ja raajarikko; rampa. sairas; vasen sääri murskautunut, kyvytön; huono silmäinen, kuuro ja ontuva; Puolisokea, raajuurikko, tylsämielinen; sokea, halvattu oikealta puolelta; sokea, raajarikko. Raajarikko ja sokea* -merkintä toistuu eri henkilöistä tehdyissä merkinnöissä kolmesti.

Raajarikkoisuutta ei löydy sadan vuoden takaisesta tietosanakirjasta. *Raajarikko*-käsitettä on kuitenkin käytetty vanhimmissa lainsuomennoksissa ja kirkkokielessä, joten käsite on kuulunut kirjakieleen. Raajarikkoisuus on tilastoinnin tarpeisiin määritelty pitämään sisällään kokonaan tai puoliksi ruumiin vioittumisen ja raajojen tai selän viat. (Harjula 1996: 110–111.) Raajarikkoisuus on siis luokitukseni muun sanaston yläkäsite. Aineistossani sanaa esiintyi 7 kertaa. Myös *rampa* on yleisnimitys raajojen ongelmiin, mutta tyyllisävyltään se on ollut virallisen käytön sijasta enemmänkin kansan käyttämä sana. Raajarikkoisuus oli usein esimerkiksi polion, tuberkuloosin tai muiden nivel- ja lihastautien aiheuttamaa. (mts. 110–111.) Raajarikkoisuuteen on aineistossani verrattain usein liitetty sokeus tai muu vamma, sillä raajarikkoisuuden aiheuttamat sairaudet olivat usein vakavia. Ne aiheuttivat kokonaisvaltaista rappeutumista kehossa, eikä hoitokeinoja juurikaan ollut.

Korvat ja kuulo

Kuuloon ja korviin viittaavia merkintöjä aineistossani on 35. Merkinnöistä 7 ovat sellaisia, joissa on kuuloon liittyvien vaivojen lisäksi lueteltu muitakin vaivoja. Vähäkuuloinen esiintyy puheen, mielen ja näön yhteydessä: *vähä kuulonen, vika puheessa; vähäkuulonen ja luonnonvikainen; vähä-kuuloinen ja mielinen; vähäkuulonen, vasen silmä sokea*. Muita sairaita on merkitty kuvauksilla *Puolisokea, kuuro oikea korva puuttuu ja vasempi vaillinainen* (kahdesti); *ei kuule eikä tajua sekä huono silmäinen, kuuro ja ontuva*.

Pelkästään kuuloon viittaavia merkintöjä ovat *kuuro; huonokuulo; huonokuuloinen; vähä kuulonen; kuuro, oikea korva puuttuu, vasen vaillinainen*. Kuuroilla ja huonokuuloisilla tarkoitettiin arkikielessä usein ihmisiä, jotka osasivat puhua ja olivat tavallisesti aikuisiällä kuuroutuneet (Harjula 1996: 52). Aikuisiällä kuuroutuneet henkilöt olivat usein sairastuneet tartuntatautiin, jonka seurauksena he olivat menettäneet kuulonsa. Huonoon kuuloon oli kuitenkin jo kehitetty

jonkinlaisia apuvälineitä, kuten *Tietosanakirjassa* mainittu aurifoni. (TSK s. v. *kuurous*.) Huonokuuloiset on kuitenkin kirjattu kirkonkirjoihin, joten huono kuulo on todennäköisesti haitannut elämää, eivätkä apuvälineet ole välttämättä olleet tavallisen kansan saatavilla.

Kuuromyökkä-nimityksessä viitataan kuulovamman lisäksi puhumattomuuteen, mutta yleensä puhe-elinten vioista kärsineet on rajattu käsitteen ulkopuolelle (Harjula 1996: 52), ja sen vuoksi käsittelen nimitystä ainoastaan kuulon luokituksessa. *Tietosanakirjan* mukaan kuuromyökkyydellä tarkoitettiin joko synnynnäistä tai lapsuudessa syntynyttä kuulo- ja puhekyvyttömyyttä. Vanhempien köyhyydellä ja rappeutuneisuudella nähtiin olevan yhteyksiä lasten kuuromyökkyyteen. Siihen liittyi myös paljon muita epäsäännöllisyyksiksi ja vajavaisuuksiksi kutsuttuja ominaisuuksia, kuten esimerkiksi heikko ruumiinrakennus, epäsymmetrinen pää, litteä nenä, paksut huulet ja syöpyneet hampaat. Myös tylsämielisyys oli yleistä kuuromyökkien keskuudessa. *Tietosanakirja* ei kuitenkaan yhdistä vaivoja köyhien elinolosuhteisiin, kuten huonoon ravintoon ja heikkoon terveydenhuoltoon, vaan ennemminkin vanhempien holtittomaan käyttäytymiseen ja sukupuolitauteihin. (TSK s. v. *kuuromyökkyyys*.)

4.2.2 Vähä, heikko ja huono

Sanat *vähä*, *heikko* ja *huono* toistuvat yhdyssanojen tai sanaliittojen osina useissa vammoihin ja mieleen viittaavissa merkinnöissä. *Vähä*, *heikko* ja *huono* rinnastetaan yhdyssanojen osina ominaisuuksia kuvaaviksi synonyymeiksi (NS s. v. *vähäkuuloinen*). Sanat *heikko* ja *huono* voivat nykykielessäkin esiintyä sellaisinaan, mutta *vähä* nominatiivina toimii nykyään lähes aina osana yhdyssanaa. Yhdyssanojen ja sanaliittojen osina *vähä* on merkinnyt 'vähäinen' ja 'niukka' (NS s. v. *vähä*). *Huono*-sanana merkityksiä ovat olleet 'kehno' ja 'paha' (NS s. v. *huono*). *Heikko* on sisältänyt esimerkiksi merkitykset 'hauras' ja 'voimaton', ja erityisesti ihmisten terveyttä kuvatessa sillä on tarkoitettu fysiologisesti tai moraalisesti vastustuskyvyttömyyttä. (NS s. v. *heikko*)

Sanat sanaliittojen ja yhdyssanojen osana tekevät kyvyistä tai taidoista vähäisiä, kehoja ja vajavaisia *vähäkuuloinen*, *vähälahjainen*, *vähä näkevä*, *huonokuuloinen*, *huonot silmät*, *heikkoymmärrys*, *heikkomielinen*. Esimerkiksi *Nykysuomen sanakirjan* kuvauksesta voi nähdä miten negatiivisia merkityksiä *vähämielinen* on sisältänyt: ”Vähämielinen=henkisiltä kyvyiltään vajavainen. Riehui kuin vähämielinen. Vähämielisillä on kykyä sopeutua yksinkertaisiin elämäolosuhteisiin.” (NS s. v. *vähämielinen*.)

4.2.3 Aktiiviset ja passiiviset vammaiset

Aineistossani on varsin vähän kuvattu henkilöiden toimijuutta, osittain kirjoitustilan rajallisuudesta johtuen. Henkilön poikkeavuus on pitänyt pystyä kuvaamaan mahdollisimman lyhyesti ja ytimekkäästi. Historiantutkimuksen lähteinä on pääosin viranomaisten tuottamaa aineistoa, jonka vuoksi esimerkiksi vammaiset on kuvattu toimenpiteiden kohteena, eivätkä he ole juurikaan päässeet vaikuttamaan, mitä heistä on asiakirjoihin kirjattu (Nygård 1998: 11–15). Aineistossani on kuitenkin merkintöjä, joissa vamman lisäksi on nähty tarpeelliseksi mainita myös henkilön toiminnasta: *Umpisokea, lukee sokeain kirjaa tai kuuromykkä. käynyt 4 vuotta kuuromykkän koulua*. Näissä merkinnöissä vammaiset ovat osallistuvia toimijoita eli agenteja (VISK § 446). Tällaiset asiat ovat olleet mainitsemisen arvoisia, sillä 1900-luvun alussa ne eivät olleet mahdollisia kaikille.

Passiivisuus näkyy erityisesti halvaantuneiden merkinnöissä, sillä *halvaantunut*-partisiipin lisäksi sanastossa esiintyy partisiipin passiivimuotoa *halvattu*. Merkinnät *halvattu ja halvattu oikealta puolelta* viittaavat siihen, että halvaantunut henkilö olisi halvattu jonkun ulkopuolisen voiman tahdosta, kuten Jumalan rangaistuksesta.

4.2.4 Ei kuule eikä tajua – yhteisen kielen puuttuminen

Aineistossani eräästä nuoresta henkilöstä on kirjattu muistutuksiin *ei kuule eikä tajua*. Kuuromykkät olivat oppimisen kannalta vaikeassa asemassa, sillä heidän kanssaan ei ollut yhteistä kieltä ennen kuuromykkäinkouluun pääsyä. Kaikilla ei ollut mahdollisuutta ensimmäiseen oppivuoteen. Kivennavan luterilaisen seurakunnan 2334 oppilaasta vuonna 1911 kävi aistivalliskoulua ainoastaan yksi henkilö (Maunu 1912: 51). Naema Helsingius, joka toimi kuuromykkäinkoulun opettajana, kirjoitti Suomen aistivalliskoulujen lehteen (Helsingius 1898: 17–22) kuuromykkien surullisista kohtaloista. Kuuromykkiä jouduttiin palauttamaan ensimmäisen oppivuoden jälkeen takaisin kotiin, jos he eivät kehittyneet tarpeeksi lukuvuoden aikana. Lähtökohdat oppimiseen olivat vaikeat, sillä lapsuuden tärkeissä kehitysvaiheissa ei yhteistä kieltä vanhempien kanssa välttämättä ollut. Helsingius kirjoittaa myös sellaisten kuuromykkien asemasta, joilla on oppimisvaikeuksia. Lapset, nuoret ja aikuiset, jotka eivät päässeet oppimaan kouluun, joutuivat usein jatkamaan elämäänsä ilman yhteistä kieltä. Usein he eivät voineet olla työnteossa hyödyksi, joka nähtiin suureksi ongelmaksi ajan yhteiskunnassa.

Kuulovammaisten opettaminen oli jakautunut puheopetuksen ja viittomakielen kannattajiin. Toiset näkivät puheopetuksen ainoana oikeana, sillä heidän mukaansa kehittynyt ajattelemisen oli mahdollista ainoastaan puheen avulla. Jotkut olivat myös sitä mieltä, että viittominen oli sopimatonta ja alkukantaista. Viittomakielen kannattajat puolestaan ajattelivat puheen opettamisen kuuromykille luonnottomana. Viittomakielen hyödyllisyys puheopetuksen rinnalla alettiin nähdä 1920-luvulla, jolloin vastakkainasettelu rauhoittui. (Harjula 1996: 75–78.)

4.3 Sairaudet ja muu poikkeavuus

Määrittelemättömät sairaudet

Yleisiä sairauteen viittaavia sanoja ovat *sairas*, *sairaloinen* ja *hermosairas*. Muita yleisiä termejä ovat *viallinen*, *kivulloinen*, joista ei selviä henkilön tarkka vaiva. *Kivulloinen* tai *vaivainen* -sanoja ei löydy *Tietosanakirjasta*. *Nykysuomen sanakirjan* mukaan *kivulloinen* tarkoittaa 'raihmainen' ja 'sairasteleva' (NS s. v. *kivulloinen*) ja *viallinen* tarkoittaa 'rampa' tai 'henkisesti vajavainen' (NS s. v. *viallinen*). Merkintä *kivulloinen, holhouksen alla* on tehty noin 50-vuotiaasta henkilöstä, jolloin holhouksen alaisena oleminen ei ole voinut vielä olla vanhuuden raihnautta. *Kivulloinen* henkilö on siis ollut holhouksen alainen 50-vuotiaana. Hermotaudit ovat laajimmassa merkityksessä aivojen, selkäytimen ja hermoston tauteja, mutta kapeammassa merkityksessä niillä tarkoitetaan neurooseja, esimerkiksi neurasteniana, hysteriaa ja epilepsiaa. Hermotauti voi aiheuttaa tunto- ja liikuntahäiriöitä, halvautumisia, kouristuksia tai kipuja riippuen siitä, mikä osa hermostosta sairastuu. (TSK s. v. *hermotaudit*.) Papiston määritelmä hermosairaudesta ei kuitenkaan välttämättä vastaa lääketieteellistä näkemystä asiasta. Monet sairaudet ovat olleet tai on ajateltu tarttuviksi ja uhaksi muulle väestölle, jolloin nimityksiinkin on liittynyt konnotatiivisia merkityksiä uhasta ja vaarallisuudesta.

Kaativatauti

Kaativatautiin eli epilepsiaan on viitattu aineistossani ilmauksilla *kaativassa taudissa* ja *kaativatauti*. Julkisissa asiakirjoissa sairaudesta on käytetty nimityksiä *kaativatauti* ja *kaativatauti* rinnan. *Tietosanakirjassa* on myös *epilepsia* hakusanana (perässä lukee ks. kaativatauti), mutta määritelmä löytyy hakusanalla *kaativatauti* (TSK s. v. *epilepsia, kaativatauti*). 1900-luvun alussa on kaativataudin ajateltu olevan tarttuva ja sen vuoksi siihen on liittynyt pelkoa ja häpeää (Harjula 1996: 108–109). Sairauden nimitys kuvaa konkreettisesti, mitä sairastuneelle

tapahtuu. Sairaudesta ei tiedettykään juuri muuta 1900-luvun alussa, kuin millaisia oireita potilaalla on kohtauksen aikana. ”Toiminnallinen, funktsionaalinen aivotauti, jossa tuntemattomasta syystä äkkiarvaamatta syntyy tajuttomuuden ja kouristusten seuraama kohtaus, jolloin potilas kaatuu maahan.” (TSK s. v. *kaatuvatauti*.) *Tietosanakirjan* mukaan sairaudesta erotetaan ankarampi ja lievempi kaatuvatauti. Jälkimmäisessä kohtaus voi olla ohimenevä tajuttomuus tai ajatuksen keskeytyminen. Siitä huolimatta, että sairaudella on tunnistettu olevan lievempikin muoto, jossa sairastunut ei välttämättä kaadu lainkaan, sairauden nimi on ollut kaatuvatauti. (TSK s. v. *kaatuvatauti*.)

Fyysinen koko

Fyysiseen kokoon viittaa ainoastaan yksi merkintä: *lyhyt varreltaan*. *Tietosanakirjassa* kerrotaan suomalaisen keskimittan olleen 168 cm, jolloin lyhytkasvaisiksi on määritelty henkilöt, joiden pituus on ollut alle 160 cm, ja hyvin lyhytkasvaisiksi henkilöt, joiden pituus on ollut alle 140 cm (TSK s. v. *kääpiö*). Sanan *varsi* denotatiivinen merkitys on ollut ’lehtiä kannattava kasvien peruselin’. (TSK s. v. *varsi*). Merkinnässä *varsi*-sanaa on käytetty ihmisen pituudesta, koska ihmisen vartalo kannattelee raajoja ja kasvaa täyteen pituuteensa, ja siten sitä voi verrata prototyyppiseen varteen, eli kasvin varteen.

Suu ja puhe

Ääntämykseen liittyvät poikkeavuudet on ollut papiston helppo havaita. *Änkyttää*, *sammaltaa* ja *songertaa* ovat verbejä, joilla on kuvattu puhetta. Kahdestakymmenestä puheeseen ja suuhun liittyvästä merkinnästä seitsemässä on *sammaltaa*-verbi. Sammaltaminen on tarkoittanut s-äänneen epäselvää ääntämistä ylimääräistä sihinää aiheuttaen (TSK s. v. *sammalkieli*). Kuudessa merkinnässä on kirjattu puheessa olevan *vikaa* tai *vika*, sen tarkemmin asiaa kuvaamatta. Kolmessa merkinnässä puhevika on yhdessä älyyn liittyvän sanaston kanssa: *puheessa vikaa*, *heikkoymmärryksinen* (kahdesti) tai *änkyttää*, *vähälahjainen*. Änkyttämisen tietosanakirjamääritelmästä voi päätellä, ettei puhevikaa ole ainakaan tieteessä yhdistetty älyn puutteeseen. Sen todetaan johtuvan hermoston puutteellisesta toimintakyvystä ja näin ollen siihen liittyy usein muitakin heikon hermoston oireita. (TSK s. v. *änkyttäminen*.) Suuhun liittyviä fyysisiä poikkeavuuksia on kirjattu *vika kielessä ja kitalaessa* ja *halennut ylähuuuli*. Ne voivat viitata joko synnynnäiseen suulakihalkioon tai myöhemmin esimerkiksi tapaturmaisesti haljenneeseen huuleen. Sanoja huulihalkio, suulakihalkio tai halkio ei löydy *Tietosanakirjasta* eikä *Lönnrotin Suomalais-Ruotsalaisesta sanakirjasta*, joten ne eivät ole olleet yleisesti käytössä. Sen sijaan

Tietosanakirjassa synnynnäistä huulten tai kitalaen halkeamaa ja vikaa kutsutaan ristihuuleksi (TSK s. v. *ristihuuli*). Vuosisadan puoliväliin mennessä sanat *huulihalkio*, *suulakihalkio* ja *kitalakihalkio* ovat olleet käytössä (NS s. v. *huulihalkio*, *suulakihalkio*). *Mykkä*-nimityksellä on tarkoitettu puhetaidottomia kuuroja ja muita puhumattomia (Harjula 1996: 53). Myös *sorakieli*-nimitys on kirjattu kirkonkirjaan. *Sorakieli* on sata vuotta sitten tarkoittanut henkilöä, joka ääntää r:n tavallisesta poiketen aiheuttaen erityistä sorahtelua puhuessaan (TSK s. v. *sorakieli*).

4.4 Työkyvyttömyys – ajan pahin onnettomuus

Useimmissa aineiston sanoissa on päämerkityksen lisäksi konnotatiivinen liitännäismerkitys 'työkyvytön'. Suoranaisesti työkyvyttömyyteen viittaavia merkintöjä aineistossa on ainoastaan *työhön kykenemätön*. Työkyvyttömyys on *Tietosanakirjan* mukaan tarkoittanut henkilön kykenemättömyyttä elättämään itseään sellaisella työllä, joka ruumiiltaan vertaiselle terveelle henkilölle on mahdollista (TSK s. v. *työkyvyttömyys*).

Työn tekeminen ja itsensä elättäminen on 1900-luvun alussa ollut elämän tarkoitus. Ihmisiin, jotka eivät pystyneet elättämään itseään, suhtauduttiin ihmisarvottomina vaivoina. Monien vammaisten kohdalla ulkoisia eroavaisuuksia suurempi ongelma oli kykenemättömyys toimimaan täysivaltaisina yhteiskunnan jäseninä. Työnteon opettaminen olikin aistiviälliskoulujen tärkeä tehtävä kristillisyyden opetuksen rinnalla. Työn tekemiseen liittyi monia hyötyjä: vammaiset kokivat itsensä hyödyllisiksi, aika kului rattaosasti, se lisäsi tahdonvoimaa ja piti vammaiset poissa pahanteosta. Vammaiset voitiin nähdä yhteiskunnan tasavertaisina jäseninä vasta, kun he pystyivät elättämään itsensä. (Harjula 1996: 70, 86–87.)

Seuraava lainaus osoittaa, kuinka kykenemättömyys itsensä elättämiseen nähtiin johtavan väistämättä monenlaisiin ongelmiin:

”Hänen koulunkäyntinsä vaikeutuu ja työhalu vähenee; hän ei pysty enää itsestään huolta pitämään eikä toimeentuloansa rehellisellä tavalla hankkimaan. Tuloksena on siis tyhjäntoimittaja, juoppo, maankiertäjä tai rikollinen.” (TSK s. v. *tylsistyminen*.)

Näin ollen työhön kykenemättömään tylsistyneeseen ihmiseen on saatettu suhtautua rikollisena, vaikka hän ei sitä olisi ollutkaan. Kaikki työhön kykenemättömät leimataan määritelmässä rikollisiksi sen sijaan, että kerrottaisiin, millaista yhteiskunnan tukea työkyvyttömille on tarjolla.

4.5 Vaivaisuus

Tietosanakirjassa määritellään *vaivainen* työhön kykenemättömäksi hädänalaiseksi. Käsite pitää sisällään alle 15-vuotiaita lapsia, heikkomielisiä, raajarikkoja, pitkällistä tautia sairastavia tai vanhuudenheikkoja henkilöitä. (TSK s. v. *vaivainen*.) Vaivainen henkilö ei ole pystynyt elättämään itseään ja näin ollen on tarvinnut muiden tai valtion apua. Nimitys merkitsee siis köyhyyttä ja monenlaista huono-osaisuutta (Harjula 1996: 25). Vaivaisuuden voi ajatella koko aineistoni sanaston yläkäsitteeksi eli hyperonyymiksi. Vaivaista on käytetty myös *manaus-* ja *soimasananana*, kuten lausahduksessa *voi vaivanen* (IKM s. v. *vaivainen*).

Vaivainen-sanan kantasana *vaiva*, on tarkoittanut jo Lönnrotin sanakirjassa fyysisen vaivan lisäksi myös vaivannäköä ja jollekin toiselle vaivana olemista (Lönnr. s. v. *vaiva*). Sen lisäksi, että vaivaisuus merkitsee ihmisellä olevan vaivoja, siihen voi liittyä myös liitännäismerkitys 'olla muille vaivaksi'.

Vaivainen esiintyy aineistossani *muistutuksia*-sarakkeessa 9 kertaa. *Nimi ja sääty* -saraketta en käynyt systemaattisesti läpi, mutta poimin analyysiini muutaman nimityksen kuvaamaan vaivais-sanan käytön monipuolisuutta. Aineistossani esiintyy sekä yleiskielistä kirjoitusasua *vaivainen* että murteellista kirjoitusasua *vaivanen*. Nimitys on myös kirjattu osana yhdyssanaa tai sanaliittoa *apuvaivainen*, *puolivaivainen*, *pitäjän vaivainen*, *ruotivaiv.* ja *käsivaivanen*. *Puolivaivainen. oikea silmä sokea* -merkinnässä vaivaisuus kuvataan osittaiseksi tai fyysisesti ainoastaan toiseen puoleen kohdistuvaksi. *Vaivainen*-nimitys on liitetty todennäköiseen raajan vammaan, avun tarpeeseen ja elatusavun tarpeeseen, mikä kertoo käsitteen käytön monipuolisuudesta. Vaivaisuus on aineistossani muihin merkintöihin nähden poikkeuksellisesti merkitty myös henkilön nimen yhteyteen. Merkintä *apuvaivainen* löytyy kirkonkirjasta henkilön nimen edestä sarakkeesta *nimi ja sääty*, mutta saman henkilön *muistutuksia*-sarakkeeseen on kirjattu *Halvaantunut*. *Pitäjän vaivainen* on toinen esimerkki, jossa merkintä on nimen edessä. Nimityksen liittäminen säädyn kaltaiseksi nimen osaksi kuvaa sitä, miten köyhyys ja vaivaisuus on määrittänyt ihmistä kokonaisvaltaisesti.

4.6 Sanastossa näkyvät arvot ja asenteet

Ajan arvoja ovat olleet muun muassa ahkeruus, yhteiskunnan ylläpitämiseen osallistuminen työn tekemisellä sekä riippumattomuus avustuksista. 1900-luvun alun arvot heijastuvat sanoihin siten, että sanat vähättelevät ihmisen kykyä toimia osana yhteiskuntaa. Sanat, kuten *vähälahjainen* tai *tylsämielinen* leimaavat, eivätkä sellaisiksi määritetyt ihmiset ole tulleet kohdelluksi tasavertaisina kansalaisina. Nykyään keskitytään enemmän puutteiden sijasta kykyihin ja vahvuuksiin. Esimerkiksi entisajan *vaivainen* voisi olla nykyään *osatyökykyinen*.

Vammoihin asennoiduttiin esimerkiksi siten, että ne nähtiin Jumalan lähettämänä rakkautensa koettelemuksena. Vammainen henkilö voitiin myös ajatella vanhempiensa tai koko ihmiskunnan syntien kantajana. Näin ajattelevat saattoivat nähdä vammaisuuden ehkäisemisen ja lievittämisen toimintana Jumalan tahtoa vastaan. Näkemyksiä oli kuitenkin vuosisadan vaihteessa useita. Monet aistiviallisalan edustajat kirjoittivat aistiviallisten syyttömyydestä vammaansa ja pyrkivät korostamaan terveiden vastuuta auttamistyöhön. (Harjula 1996: 67–69.)

5 Päätäntö

Vammaisista ja sairaista kirjatut merkinnät ovat auttaneet kirkkoa ja yhteiskuntaa pysymään perillä siitä, millaisia vammoja ja sairauksia yhteiskunnassa on ja kuinka paljon. Papistolta on pyydetty tietoja seurakunnan vaivaisista, esimerkiksi tilastoinnin tarpeisiin (Harjula 1996: 57–58).

Ihmisistä on kirjattu kirkonkirjoihin tietoja, joihin he eivät itse ole päässeet vaikuttamaan. Merkittyjä poikkeavuuksia on aineistossani näöstä, kuulosta, puheesta, sairauksista, fyysisistä vammoista, psyykkisistä sairauksista, älykkyydestä, koosta ja käyttäytymisestä. Tässä kandidaatin-tutkielmassa selvitettiin, olivatko aineistosta löydetyt nykyisin loukkaaviksi koetut merkinnät loukkaavia 1900-luvun alussa. Yleisesti ottaen sanakirjamääritelmistä voi päätellä, ettei vammoista, vammaisista, sairaista ja sairauksista ole kirjoitettu hienovaraisesti tai kirjoituksen kohteena olevan henkilön tunteita huomioon ottaen. Asiat on kirjoitettu juuri siten, miten ne ovat oppineille henkilöille näyttäneet ja vieläpä varsin negatiivisessa valossa. Sanasto on sisältänyt päämerkityksien lisäksi liitännäismerkityksiä, joita muun muassa tiedon ja hoitokeinojen puute on synnyttänyt. Myös syistä sairauksiin tai vammautumiseen on tiedetty vähän lääketieteessä ja erityisen vähän kansan keskuudessa. Monien sairauksien kohdalla liitännäismerkityksiä ovat olleet 'tarttuva', 'uhka' ja 'rangaistus'.

Sairauksiin liittyvä pelko ja häpeä on vielä nykyäänkin läsnä. Ylen tuoreessa uutiskirjoituksessa kerrotaan, miten nuori epilepsiaa sairastava nainen on kohdannut ennakkoluuloja ja syrjintää. Vaikka nykyään tiedetään, ettei epilepsia tartu, kohtauksia saanutta henkilöä saatetaan siitä huolimatta vältellä, ikään kuin tarttuvuuteen uskottaisiin edelleen. (Yle.fi 2019.) Näiden ennakkoluulojen lähtökohdat ja historia on tärkeää tietää, jotta ennakkoluulojen syntymistä voitaisiin ymmärtää. Ennakkoluulojen ja halventavien assosiativisten merkityksien näkyväksi tuominen on olennainen syy aiheen tutkimisen tärkeydelle.

Käsite *vammaisuus* puuttuu kokonaan aineistostani, koska se on vakiintunut nykyiseen käyttöönsä vasta 1970-luvulla (Harjula 1996: 11). Sana löytyy jo Lönnrotin *Suomalais-Ruotsalaisesta sanakirjasta* (Lönnr. s. v. *vammainen*), mutta *Tietosanakirjaan* sitä ei ole määritelty. 1900-luvun alussa yleiskäsitteenä on käytetty sanaa *vaivainen*. Se on merkinnyt kaikenlaista vähäosaisuutta, kuten köyhyyttä ja kyvyttömyyttä elättää itsensä.

Kivennavan kirkon satavuotismuistiosta (Maunu 1912) ja ajan *Tietosanakirjasta* (TSK) käy ilmi, että ajan tavan mukaista on ollut kuvailla ihmisten ominaisuuksia ja luonteenpiirteitä varsin yksityiskohtaisesti. Esimerkiksi *Tietosanakirjassa* kerrotaan karjalaisten olevan muun muassa epäluotettavia ja kestävyydeltään puutteellisia sekä kasvultaan lyhyempiä ja ruumiinrakenteeltaan hoikempia kuin hämäläiset (TSK s. v. *Karjala*). Vammaiset ja sairaat eivät siis ole olleet ainoita, joita on määritelty tietynlaisiksi. Merkinnät vammaisista ja sairaista ovat kuitenkin aineistossani viitanneet yhteen ihmiseen ja ovat siksi olleet henkilökohtaisia ja tietyn henkilön elämää rajoittavia.

Tätä tutkimusta voitaisiin jatkaa selvittämällä, miten sanasto vammoista ja sairauksista on muuttunut ajan kuluessa. Lisäksi voitaisiin tutkia, onko sanasto muuttunut siitä syystä, että aikaisemmin käytetty sanasto on koettu loukkaavaksi. Osa aineistoni sanastosta on käytössä tänäkin päivänä, kuten esimerkiksi *sokea* ja *halvaantunut*. Näiden merkitykset eivät ole sadassa vuodessa juurikaan muuttuneet. Toisaalta aineistossa on paljon myös sellaista sanastoa, joiden merkitys on muuttunut. Esimerkiksi *tylsämielinen* on mielletty jo sata vuotta sitten loukkaavaksi nimitykseksi, jonka vuoksi se ei ole tänä päivänä enää käytössä. Tämän asian tutkiminen voisi auttaa ymmärtämään vammaisista ja sairaista käytettyjen sanojen kehitystä.

Aineistolähde

Suomen Kansallisarkisto. Mikkelin maakunta-arkisto. Kivennavan seurakunnan arkisto. Kivennavan seurakunnan rippikirjat 1900–1909. Saatavissa Kansallisarkiston Digitaaliarkistossa. <http://digi.narc.fi/>

Lähteet

AINIALA, TERHI – LAPPALAINEN, HANNA 2010: Miten Helsingistä puhutaan? – *Virittäjä* 1/2010 s. 71–107.

ALAMÄKI, PÄIVI 1996: Rippikirjat lukutaitotutkimuksessa – Esimerkkinä Karstulan kappeliseurakunta. Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen (toim.), *Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvajoina* s. 76–87. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Digitaaliarkisto. Suomen kansallisarkiston digitaaliarkisto. <http://digi.narc.fi/digi/> (16.12.2019).

HARJULA, MINNA 1996: *Vaillinaisuudella vaivatut. Vammaisuuden tulkinnat suomalaisessa huoltokeskustelussa 1800-luvun lopulta 1930-luvun lopulle*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

HELSINGIUS, NAEMA 1898: Sananen heikoimpain puolesta. – *Suomen aistivilliskoulujen lehti* 2/1898 s. 17–22.

HÄKKINEN, KAISA 1985: *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrialaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja semantiikkaa*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17. Turku: Turun yliopisto.

IKM = *Itä-Kannaksen murreanakirja*. Toimittanut Veikko Ruoppila. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1984.

IRSS = *Iso ruotsalais-suomalainen sanakirja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

JUSSILA, IIRIS 2008: *Vammaiseksi en itseäni tunne vaikka vammainen olenkin.. : Vammaisuuden viittaamisen tavat ja merkityksestä neuvottelu Vammaiset-verkkokeskustelupalstalla*. Pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopiston kieli-, käännös- ja kirjallisuustieteiden yksikkö.

KANGASNIEMI, HEIKKI 1997: *Sana, merkitys, maailma. Katsaus leksikaalisen semantiikan perusteisiin*. Helsinki: Oy Finn Lectura Ab.

Katiha = Katiha karjala-tietokantahaku. Karjalan tietokantasäätiö. <https://katiha.xamk.fi/> (11.12.2019).

KL = *Kirkkolaki* 1869. Saatavissa: Markus Långin kotisivut. <https://www.mlang.name/arkisto/kirkkolaki-1869.html> (2.12.2019).

KUIRI, KAIJA 2012: *Johdatus semantiikkaan*. Helsinki: Oy Finn Lectura Ab.

Lönnr. = Elias Lönnrot: *Suomalais-Ruotsalainen sanakirja* [1874–1880]. Näköispainos. Porvoo: WSOY 1958.

MAUNU, JOHAN ABRAHAM 1912: *Kivennavan kirkko 11.7.1812–11.7.1912. Satavuotismuistio*. Jyväskylä: K. J. Gummerrus Oy.

NS= *Nyky-suomen sanakirja*. Helsinki: WSOY 1951–1961.

NYGÅRD, TOIVO 1998: *Erilaisten historiaa. Marginaaliryhmät Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa*. Jyväskylä: Atena Kustannus Oy.

PITKÄNEN, KAARINA 2008: *Suomi kasvitieteen kieleksi : Elias Lönnrot termistön kehittäjänä*. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura.

ROIKO-JOKELA, HEIKKI 1996: Kirkko ja muuttuva yhteiskunta. – Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen (toim.), *Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina* s. 9–41. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

TSK = *Tietosanakirja*. Helsinki: Tietosanakirja-Osakeyhtiö 1909–1919.

Työ- ja elinkeinoministeriö 2011: *Vajaakuntoinen TE-toimiston asiakkaana*. Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja 31/2011. Helsinki: Edita Publishing Oy.

VEHKAKOSKI, TANJA 1999: Vammaiseksi nimeämisestä vammaisuuden luomiseen. – Tanja Landonlahti, Aimo Naukkarinen & Simo Vehmas (toim.) *Poikkeava vai erityinen? Erityispedagogiikan monet ulottuvuudet* s. 88–102. Juva: Atena Kustannus Oy.

VISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: *Iso suomen kielioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Verkko-versio. Saatavissa: <http://scripta.kotus.fi/visk> (12.11.2019).

Väestörekisterikeskus 2018: Väestötietojärjestelmän historia. <https://vrk.fi/historia#> (11.12.2019).

Väestötietolaki 661/2009. Saatavissa Finlex.fi.
<https://www.finlex.fi/fi/laki/smur/2009/20090661> (16.12.2019).

Yle.fi 9.11.2019: Epilepsia vei Alva Fontellilta taitoluistelun, kaverit ja harjoittelupaikan: "Käskettiin pysyä poissa, etten tartuta muita". Toimittaja Tiina Karppi.
<https://yle.fi/uutiset/3-11058766> (11.12.2019).